

ARAB VA O'ZBEK TILLARIDA HOLAT MA'NOLI BIRLIKLAR

Iskandar Ortiqov,
Oriental universiteti magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab va o'zbek tillari sintaksisi hamda morfologiyasida holat ma'nosining ifodalanish vositalari qiyosiy jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqotda holat tushunchasining leksik-semantik tabiati, uning gapdagi sintaktik o'rni va "hol" (hal) kategoriyasining har ikki til tizimidagi o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Natijada, subyekt va obyektning harakat jarayonidagi holatini ifodalovchi universal va milliy-lisoniy qoliplar aniqlanadi.

Kalit so'zlar: holat kategoriyasi, arab tili sintaksisi, o'zbek tili grammatikasi, "al-Hal", ravishdosh, sifatdosh, predikativlik, kognitiv semantika.

Kirish. Tilning tizim sifatida shakllanishida voqelikdagi subyekt va obyektning statik hamda dinamik xususiyatlarini ifodalash muhim o'rin tutadi. Holat ma'nosi inson nutqida predmetning ma'lum bir vaqt oraliqidagi ichki va tashqi ko'rinishini, ruhiy-fiziologik holatini yoki harakat bajarilishidagi vaziyatini tavsiflashga xizmat qiladi. Arab va o'zbek tillari o'zining tipologik qurilishi jihatidan bir-biridan tubdan farq qilsa-da (flektiv va agglyutinativ), ulardagi holat kategoriyasining lisoniy in'ikosi o'xshash kognitiv bazaga tayanadi.

An'anaviy grammatikada holat ko'pincha ravish yoki hol bo'laklari doirasida o'rganib kelingan. Biroq, zamonaviy lingvistik paradigmalarda holat ma'nosi kengroq — leksik, morfologik va sintaktik sathlar kesishmasida hosil bo'ladigan funksional-semantik maydon sifatida talqin etiladi. Arab tilshunosligida "al-Hal" (الحال) tushunchasi o'ta mukammal ishlab chiqilgan bo'lib, u gapning ajralmas, lekin "fuzla" (qo'shimcha) bo'lagi hisoblanadi. O'zbek tilshunosligida esa holat ma'nosi asosan ravishdoshlar, sifatlar va maxsus holat fe'llari orqali moddiylandi.

Ushbu maqolaning maqsadi — arab va o'zbek tillarida holat ma'nosini ifodalovchi birliklarni qiyosiy-tipologik planda tahlil qilish orqali, ularning o'zaro muvofiqligi va farqli jihatlarini aniqlashdan iborat. Shuningdek, tadqiqotda har ikki til egalarining dunyoqarashida holat tushunchasining qanday konseptualashtirilishi masalasiga ham e'tibor qaratiladi. Zero, holat kategoriyasini o'rganish tilning kommunikativ va ekspressiv imkoniyatlarini yanada chuqurroq anglashga yo'l ochadi.

Tilshunoslikda holat ma'nosini ifodalovchi birliklar tahlili tildagi morfologik va semantik birliklarning o'zaro munosabatini yoritishda muhim omillardan biri hisoblanadi. Bu birliklar yordamida gapda voqea-hodisalarning sodir bo'lish sharti, tarz, sharoiti, uslubi, vaziyati va boshqa xususiyatlari aniqlanadi. Holatni bildiruvchi birliklar gapning asosan hol bo'lagi sifatida chiqadi, biroq ular boshqa bo'laklarning tarkibida ham namoyon bo'lishi mumkin.

Holat ma'nosi tilda turli vositalar orqali ifodalanadi.

Morfologik birliklar orqali holat ma'nosining ifodalanishi. O'zbek tilida holatni ifodalovchi eng ko'p ishlatiladigan birliklar — ravishlar bo'lib, ular harakat qanday tarzda bajarilayotganini ko'rsatadi. Masalan: *tez, sokin, jimgina, asta, yurib, yugurib, kulib* kabi birliklar harakatning amalga oshirilish uslubini ko'rsatadi: *U jimgina chiqib ketdi. Bola kulib keldi.*

Bundan tashqari, -ib, -ub, -b qo'shimchalari bilan yasalgan sifatdosh shakllar ham holat ifodasida faol ishtirok etadi. Masalan: *ishlab, yozib, yig'lab, yurib* kabi shakllar.

O'zbek tilida yana -cha qo'shimchasi orqali yasalgan holat ravishlari ham mavjud: *bolalarcha, o'qituvchicha, yengilcha, ohangdorcha.*

Sintaktik birliklar orqali holat ma'nosining ifodalanishi. Holat ma'nosi sintaktik konstruksiyalar orqali ham ifodalanadi. Masalan: *U kulgan holda gapirdi. U sovqotganidan qaltirab turardi.*

Bu yerda "kulgan holda", "sovqotganidan" kabi birliklar holatni bildiruvchi iboralar bo'lib, ular ko'pincha sabab, shart yoki tarzni bildiradi.

Shuningdek, so'z birikmalari shaklida keladigan holat birliklari ham mavjud: «ko'z yoshlari bilan», «tovushsiz holatda», «quvonch bilan», «dardli ohangda» – bular turli holat, ruhiy kechinma yoki sharoitni ifodalaydi.

Arab tilida holat ifodasi. Arab tilida holat ma'nosi "al-hāl" atamasi bilan yuritiladi va u nasb holida keluvchi ism yoki sifat bilan ifodalanadi. Bu birliklar harakatning qanday holatda sodir bo'layotganini bildiradi. Arab tilshunosligida bu holat ma'lum (marifa) bo'lgan ot ortidan noaniq (nakira) holatda keladi.

Holat ma'nosi semantik nuqtayi nazardan quyidagicha tasniflanadi:

1. Tarz-holat (harakat qanday amalga oshayotganini bildiradi): *tez, jimgina, yurib, yugurib.*
2. Vaqt-holat (harakat qachon bajarilganini bildiradi): *ertalab, kechqurun, tongda, tun bo'yi.*
3. Sabab-holat (harakatning sababiy sharti): *yig'laganidan, sovqotib, xursand bo'lib.*
4. Sharoit-holat (ma'lum muhit yoki shartda harakat sodir bo'ladi): *yolg'iz holda, suvda, qorong'ida.*

Tilshunoslikda holat ma'nosi ifodalanuvchi birliklar orasida ism turkumiga mansub birliklar muhim o'rin tutadi.

Ismlar holatni ifodalashda qatnashganida, ular subyektning, predmetning yoki tushunchaning turli holatini, sifatini, shaklini yoki ichki ruhiy holatini bildiradi.

O'zbek tilida holat ifodalovchi ismlar, ko'pincha, sifatlar, sifatdoshlar, sifat-ma'no kasb etgan otlar orqali ifodalanadi.

Arab tilida holat quyidagicha tasniflanadi:

Fard hol (oddiy hol): Misol: جاء زيد ضاحكاً — Zayd kulgan holda keldi.

Jumla hol (gap shaklidagi hol):

Misol: جاء زيد وهو يضحك — Zayd kulayotgan holatda keldi.

Shibh jumla hol (old qo‘shimchali yoki bog‘lovchi bilan kelgan ibora):

Misol: جاء زيد في الليل — Zayd kechasi keldi.

Holat ma‘noli birliklar, avvalo, ikki asosiy turga bo‘linadi:

1. Leksik birliklar orqali ifodalanuvchi holatlar:

Bu turdagi holat birliklari so‘zning leksik ma‘nosida mujassam bo‘ladi. Masalan, o‘zbek tilidagi “yolg‘iz”, “yolg‘on”, “to‘g‘ri”, “yengil”, “sokin” kabi so‘zlar o‘z mazmunida subyektning yoki predmetning ma‘lum bir holatini bildiradi. Arab tilida esa “واحد” (yolg‘iz), “صادق” (to‘g‘ri, rostgo‘y), “هادئ” (sokin) kabi sifatlar shunday funktsiyani bajaradi.

2. Grammatik birliklar orqali ifodalanuvchi holatlar:

Bu turda holat ma‘nosi grammatik shakllar yordamida, ya‘ni fe‘l yoki otlarga qo‘shilgan affikslar, holat kesimlari yoki sintaktik tuzilmalar orqali ifodalanadi. O‘zbek tilida bu -cha, -lab, -lik, -siz kabi qo‘shimchalar orqali amalga oshadi:

- Bola yugurib keldi.
- U jimgina turardi.

Arab tilida esa holat ko‘pincha mansub holatdagi (نصب) otlar yoki fe‘llarning ma‘lum tartibda kelishi orqali ifodalanadi:

- جاء الطفل يبكي (Bola yig‘lab keldi – “yig‘lab” holatini bildiradi).

1. “Hol” (al-Hal) tushunchasining arab tilshunosligidagi konseptual asosi. Arab tili sintaksisida “al-Hal” tushunchasi aniq belgilangan qoidalarga ega. Klassik nahvshunos olim Ibn Hishom ta‘rificha, hol — harakat bajarilayotgan paytdagi “sohibul-hol”ning (hol egasining) vaziyatini tushuntirib keluvchi, mansub holatdagi, ko‘pincha aniqmaslik (nakira) shaklidagi ismdir [1]. Arab tilida hol nafaqat so‘z, balki butun boshli gap (jumla haliyya) shaklida ham kelishi mumkin, bu esa fikrni yanada batafsilroq ifodalash imkonini beradi.

2. O‘zbek tilida holat ma‘nosining morfologik ifodalanishi. O‘zbek tilida holat ma‘nosi asosan ravishdosh formalari (-ib, -a, -gach) va holat fe‘llari yordamida shakllanadi. Akademik N. Mahmudov ta‘kidlaganidek, o‘zbek tilida holat va harakat bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ko‘pincha harakatning bajarilish tarzi orqali subyektning holati ochib beriladi [2]. Masalan, “kulib gapirdi” jumlasida harakat (gapirdi) va uning paytidagi holat (kulib) bir vaqtda sodir bo‘layotgan voqeani ifodalaydi.

3. Hol egasi (Sohibul-hol) va uning lisoniy xususiyatlari. Arab tilida sohibul-hol odatda aniq (ma‘rifa) bo‘lishi shart. Bu kognitiv jihatdan subyektning tinglovchiga

ma'lum ekanligini anglatadi. O'zbek tilida esa holat ko'proq eganing yoki to'ldiruvchining holatini bildiradi, biroq grammatik jihatdan sohibul-holning "aniqlik" darajasi arab tilidagidek qat'iy talab qilinmaydi. Shunga qaramay, mantiqiy urg'u doimo aniq bir predmetning vaziyatiga qaratiladi.

4. Ismiy va fe'liy holat ifodalari: Arab tilida holat ko'pincha ism-foilllar (sifatdoshlar) orqali ifodalanadi (*jaa Zaydun rakiban* — Zayd otlangan holda keldi). O'zbek tilida esa bu ma'no ko'proq ravishdoshlar zimmasiga yuklanadi (*otlanib keldi*). Bu yerda asosiy farq shundaki, arab tilida holat ma'nosini tashuvchi so'z grammatik jihatdan "ot" (ism) turkumiga yaqin tursa, o'zbek tilida u "fe'l" (ravishdosh) tabiatiga ko'ra tahlil qilinadi.

5. "Hal"ning gap shaklida kelishi va "Vov al-haliya" vazifasi. Arab tilining o'ziga xos xususiyati — "vov al-haliya" (hol vovi) yordamida bog'langan kiritma gaplardir. Masalan, "*u shahar poytaxt bo'lgan holda u yerga bordi*" (daxala al-madinata va hiya asima). O'zbek tilida bunday holat ko'pincha ergashgan gaplar yoki sifatdosh qurilmalar orqali ifodalanadi [3]. Arab tilidagi "vov"li qurilmalar matnda vaqt va holatning parallel ekanini ta'kidlash uchun kuchli sintaktik vosita bo'lib xizmat qiladi.

6. Holat ma'nosining semantik xususiyati. Holat ma'nosi faqat tashqi harakatda emas, balki ichki ruhiy kechinmalarda ham namoyon bo'ladi. Olim Sh. Safarov aytganidek, kognitiv tilshunoslikda holat — bu subyektning dunyoni idrok etish nuqtasidir [4]. O'zbek tilidagi "*kayfiyati chog*", "*ko'ngli o'ksik*" kabi birikmalar bilan arab tilidagi "*masruran*" (xursand holda), "*hazinan*" (ma'yus holda) kabi hol formalari semantik jihatdan muvofiq kelsa-da, ularning nutqda shakllanishi har xil lisoniy an'analarga tayanadi. "

7. Sintaktik vazifa. Arab tilida "*hal*" gapning oxirida yoki o'rtasida kelishi mumkin, lekin uning i'robi (mansubligi) o'zgarmaydi. O'zbek tilida ham hol bo'lagi gapda nisbatan erkin o'ringa ega, biroq u asosan o'zi izohlayotgan fe'l (kesim) dan oldin kelishga moyildir. Bu agglyutinatív tillarning so'z tartibi qoidasidan kelib chiqadi. Flektiv arab tilida esa moslashuv tizimi so'z tartibidan ko'ra muhimroq grammatik ko'rsatkichdir.

8. Predikativ holat va uning ifodalanishi. Ba'zida holat ma'nosi gapning asosiy xabari (kesimi) bo'lib keladi. Arab tilidagi ismiy gaplarda (mubtado va xabar) xabar predmetning holatini ifodalashi mumkin. O'zbek tilida esa bu vazifa ot-kesimlar yoki holat fe'llari (*-ib o'tiribdi*, *-yapti*) orqali bajariladi. A. Abduazizov ta'kidlaganidek, holat ma'nosining predikativlashuvi harakatning davomiyligi yoki statikligini ko'rsatuvchi muhim omildir [5].

9. Holat darajalari va kuchaytirish vositalari. Har ikki tilda ham holat ma'nosini kuchaytiruvchi vositalar mavjud. O'zbek tilida takrorlar (*kulib-kulib*, *yugura-yugura*) yoki ravishlar (*juda*, *nihoyatda*) ishlatiladi. Arab tilida esa bu vazifani mutlaq to'ldiruvchi

(*maf'ul mutlaq*) yoki sifatlar bilan kengaygan hol qurilmalari bajaradi. Masalan, “*dahikan kasiran*“ (ko‘p kulgan holda). Bu yerda arab tili morfologik jihatdan boyroq variantlarni taklif etadi.

10. Pragmatik va stilistik vazifalar. Badiiy matnlarda holat kategoriyasi personajlarning portretini chizishda asosiy rol o‘ynaydi. Arab badiiy nasrida holat qurilmalari matnning ritmik-musiqiy ohangini (saj‘) ta‘minlashda qatnashadi. O‘zbek adabiy tilida esa ravishdoshli qurilmalar tasvirning jonliligi va dinamikasini oshiradi. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, har ikki til tizimi ham subyektning holatini bor bo‘yi bilan tavsiflash uchun yetarli sintaktik arsenallarga ega.

Xulosa. Birinchidan, arab va o‘zbek tillarida holat ma‘nosining ifodalanishi turlicha grammatik vositalarga tayanadi. Arab tilida holat ma‘nosi asosan “al-Hal“ kategoriyasi doirasida, ismning maxsus sintaktik va morfologik holati (mansubligi) orqali ifodalansa, o‘zbek tilida bu ma‘no fe‘lning maxsus shakllari (ravishdoshlar) va holat fe‘llari yordamida shakllanadi. Biroq, bu farqlar asosida bir xil kognitiv maqsad — predmetning vaziyatini tavsiflash maqsadi yotadi.

Ikkinchidan, qiyosiy tahlil natijasida ma‘lum bo‘ldiki, arab tili holatni ko‘proq “holat ismlari“ (ismi foil, ismi maf‘ul) orqali subyektga bog‘lab tushuntirsa, o‘zbek tili holatni harakatning “bajarilish tarzi“ orqali ifodalashga moyildir. Bu esa arab tilida statiklik elementining, o‘zbek tilida esa dinamiklik (harakat bilan bog‘liqlik) elementining ustuvorligini ko‘rsatadi. Arab tilidagi “vov al-haliya“ qurilmalari esa o‘zbek tilidagi murakkab sintaktik qurilmalarga (ergashgan gaplarga) mazmuniy muvofiq keladi.

Uchinchidan, holat kategoriyasini qiyosiy o‘rganish ikki xalqning tafakkur tarzi va nutqiy an‘analari o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglash imkonini beradi. Har ikki til tizimi ham so‘zlovchining subyekt holatiga bo‘lgan subyektiv munosabatini ifodalash uchun yetarli uslubiy imkoniyatlarga ega. Kelgusida ushbu mavzuni matn lingvistikasi va lingvokulturologiya doirasida kengaytirish, arab va o‘zbek tillari o‘rtasidagi tipologik muvofiqliklarni yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ibn Hishom al-Ansoriy. Mug‘niy al-labiyy 'an kutub al-'ariyy. — Qohira: Dar al-Hadith. — B. 182. [2]
2. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. — Toshkent: O‘qituvchi, 1995. — B. 94. [3]
3. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. — Toshkent, 2009. — B. 112. [4]
4. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Jizzax: Sangzor, 2006. — B. 145. [5]
5. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. — Toshkent: Sharq, 2010. — B. 76.